

Mahmud Qo'shg'ariyning "Devonu Lug'otit Turk" Asaridagi Maqol Va Matallar Tarkibida Kelgan Ayrim Zoonimlarning Grammatik Va Semantik Tahlili

Jafarov Botir Sattarovich, Namangan davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori
Sobitov A'zamxon Tursunpo'lot o'g'li, Namangan davlat universiteti o'qituvchisi

ABSTRACT

mazkur maqolada zoonim leksik qatlamining onamsatikada tutgan o'rni va ahamiyati, ularning qadimgi turkiy tillardagi taraqqiyoti, xususan Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" qo'lyozmasida uchraydigan maqol, masal va boshqa adabiy janrlar tarkibida kelgan ayrim zoonimlarning grammatik yasalishi va semantik tahlili haqida so'z yuritiladi.

в данной статье говорится о роль и значение зоонимного лексического пласта в онамсатике, их развитие в древнетюркских языках, в частности, некоторые зоонимы, встречающиеся в пословицах, притча и других литературных жанрах, встречающиеся в рукописи Махмуда Кашгари «Диван лугат ат-турк» обсуждаются грамматическая конструкция и семантический анализ.

In this article, it is said that the role and importance of the zoonym lexical layer in onamsatics, their development in ancient Turkic languages, in particular, some zoonyms found in proverbs, parable and other literary genres found in Mahmud Kashgari's manuscript "Devonu lug'otit turk", their grammatical construction and semantic analysis are discussed.

ARTICLE INFO

Received: 11th September 2024

Accepted: 10th October 2024

KEY WORDS:

onomastika, zoonimiya, semantik taraqqiyot, ornitonim, jonli material, anatomik atamalar, struktur-grammatik, leksik qatlam, onomiya, eksperimental hayvonlar onomastika, зоонимия, семантическое развитие, орнитоним, живой материал, анатомические термины, структурно-грамматический, лексический пласт, ономия, подопытные животные. onomastics, zoonymy, semantic development, ornithonym, living material, anatomical terms, structural-grammatical, lexical layer, onomy, experimental animals

KIRISH

Qardosh turkiy tillarning tarixiy leksikasini har tomonlama chuqur hamda ilmiy asoslangan holda tadqiq qilish hozirgi kunda tilshunoslikda va tarjimashunoslikda amalga oshirilishi zarur bo'lgan muammolardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, qadimgi turkiy tillar tarixiga oid zoonimlar bilan bog'liq terminlar ham chuqur o'rganilishni talab qilgan leksik qatlamlar sirasiga kiradi.

Zoonimlar onomastikaning kam o'rganilgan qatlami bo'lib, tadqiqotchilar tomonidan buni zoonimlarning rasmiy hujjatlarda kamdan-kam qayd etilishi bilan bog'laydilar. Dastlab onomastika

terminiga to'xtalib o'tadigan bo'lsak, mazkur termin (yunoncha: onomastikos so'zidan olingan bo'lib, ismga bog'liq ot, ism kabi ma'nolarni anglatadi) tilshunoslikda otlar, ularning tarixi, tilda qo'llanilishini o'rganadi. Onomiya turli xos nomlarga, jumladan: antroponimiya, toponimika, etnonimiya, zoonimiya va boshqa bir qancha turlarni o'z ichiga olib, Osiyo xalqlarining oldingi joylashuvi, migratsiyalari, til va madaniy aloqalari, tillarning qadimgi holatini bilishga yordam beradi. Xalq og'zaki ijodida, ayniqsa, turli qo'lyozmalarda va dostonlarda aholining orzu-istaklari, maqsad-muddolari, kasb-hunarlar, atrof-muhitga bo'lgan qarashlari, qo'shni xalqlari bilan munosabati va boshqa harakatlari atroflicha bayon etilgan¹.

METODOLOGIYA

Yuqorida aytib o'tilganidek, zoonimiya – onomastikaning kam o'rganilgan qatlami bo'lib, mazkur terminga tadqiqotchilar tomonidan turlicha fikrlar bildiriladi. Zoonim (qadimgi yunonchadan – zoo “hayvon”, onomo “ism, nom” ya'ni hayvon nomi degan ma'noni bildirib, hayvonot bog'ida saqlanadigan yovvoyi yoki uy hayvonlarining yoki sirkda ishlaydigan eksperimental hayvonlarning nomlari ma'nolarini beradi².

Zoonimlarning o'ziga xos xususiyati borasida Dmitreva shunday yozadi: “zoonimlarning o'ziga xos xususiyatlariga ularning ko'proq antroponimlar yoki boshqa onomastik sinflarga mansub so'zlarning kirib borishi uchun “ochiq”ligi va xorijiy tillarning ta'siriga moyilligi, shuningdek, boshqa tegishli nomlar sinflariga nisbatan kamroq normallasishi kiradi”². B.Abdushukurov o'zining doktorlik ishida: zoonimlarning semantik taraqqiyotini, XI-XIV asr Movorounnahr, Dashti Qipchoq va Misr mamlakatlari yozma yodgorliklari, jumladan Mahmud Qoshg'ariyning “Devonu lug'otit turk” va boshqa bir qancha asarlarda to'plangan zoonimlarga oid barcha materiallarni tarixiy aspektida qiyosiy tahlil qilish asosida o'rganadi. Sinxron uslub yordamida, tadqiqot obyekti qilib olingan terminlar tizimi hozirgi zamon adabiy tillari va ayrim o'rinlarda o'zbek tili shevalari materiallariga muqoyasa qilib, zoonimlarda kechgan fonetik va semantik o'zgarishlar hamda mazkur terminlarning qo'llanilishi xususida tegishli hulosalar chiqarildi³.

XI asrda bir shahar bilan ikkinchi shahar xalqlari, bir qabila bilan boshqa bir qabila a'zolari o'rtasida aloqa va munosabatlar kuchaydi, lekin tilda xilma-xillik hukmron edi. Ana shu tilda mavjud bo'lgan xilma-xilliklarga barham berish, ma'lum normalar yaratish kabi ulug' va g'oyat sharaflı ishga ehtiyoj tug'iladi. Shu talabga javoban Mahmud Qoshg'ariy o'zining “Devonu lug'otit turk” asarini yozdi⁴.

Qadimgi turkiy xalqlarda zoonimlarning tadqiq etilishi tarixi bevosita Mahmud Qoshg'ariyning “Devonu lug'otit turk” asariga borib taqaladi. Mazkur asar turkiy xalqlarning noyob durdona asari bo'lib, qo'lyozmada xalq og'zaki ijodiga doir 300 dan ortiq she'riy parchalar, 291 ta maqol va matal keltirilgan. Ushbu matnlar tarkibida 200 ga yaqin hayvon nomlari, shu jumladan 100 ga yaqin qush nomi (ornitonim) uchraydi.

Bundan tashqari, hayvonot va o'simliklari, ularning nomlanishiga alohida to'xtalib o'tiladi. Tilshunos olim Viktor Ivanovich Belyayev mazkur nodir qo'lyozma haqida shunday yozadi: “Biz bu asarga nihoyatda yuksak baho berishimiz kerak, chunki u kitoblardan olib yozilmagan, balki jonli materialni

¹ “Manas” ensiklopediyasi / Davlat tili va ensiklopediyasi markazi. Bishkek: Qirg'iz ensiklopediyasi bosh tahririyati, - 1995. 1-jild. – 440 b. ISBN – 5-89750-013-4

² Дмитриева, Людмила Ивановна. Зоонимы Тамбовской области: к проблеме номинации // VII Державинские чтения: филология и журналистика. — Тамбов, 2002. — С. 77²

³ Abduahukurov. B. B. “XI-XIV asr Turkiy yozma manbalar tilidagi zoonimlar”, Filologiya fanlari nomzod...diss. –Toshkent, 1998. – 8-9 bb.

⁴ Mutallibov. S, (*tarjimon va nashrga tayyorlovchi*) Mahmud Qoshg'ariyning “Devonu lug'otit turk”, O'z SSR Fanlar akademiyasi, A.S. Pushkin nomidagi til va adabiyot instituti va Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik. Fanlar akademiyasi instituti nashriyotining bosmaxonasi, I-jild, №: 81. Toshkent. 1960, 14-15 bb.

shaxsan kuztatishga asoslangan. Muallif bergan ma'lumotlar...arxeologik kashfiyotlar bu ma'lumotlarning aksariyatini isbot etmoqda"⁵.

TAHLIL

“Devonu lug’otit turk” asarida bir qancha tarbiyaviy, madabiy-ma’rifiy ahamiyatga ega adabiy matnlar, jumladan: she’riy parchalar, maqollar, matal va masallar kelgan bo’lib, ushbu matnlardagi zoonimlar lingvistik (grammatik va semantik) jihatdan tahlil qilindi.

اَكْرُ Öküz – (ho’kiz) bu gramatik jihatdan ot so’z turkumiga mansub tub so’z bo’lib, shu maqolda ham kelgan: **өкүз азақі болғінча, бузағу баші болса жік** - ho’kizning oyog’i bo’lguncha, buzoqning boshi bo’lgan yaxshiroq. Bu maqol mustaqillik – bo’ysunishdan yaxshi degan ma’noda qo’llaniladi. (MQ 1960, I, 91)

اَتَن atan – axta qilingan tuya ma’nosini berib, gramatik jihatdan ot so’z turkumiga mansub tub so’z, shu maqolda ham kelgan: **атан јўки аш болса, ачка аз көрүнүр** – atan ning yuki oziq-ovqat bo’lsa ham och odamga oz ko’rinadi. (MQ 1960, I, 105)

اَرْكَاچ Ėrkäç – taka, erkak echki ma’nosida kelgan bu so’z gramatik jihatdan ot so’z turkumiga mansub tub so’z bo’lib, maqolda shunday kelgan:

эркәч әтi әм болур, әчкү әтi јәl болур – taka go’shti davo bo’ladi, urg’ochi echki eti yel bo’ladi. Ya’ni erkak echki go’shti davo bo’ladi, urg’ochki echki go’shti qorinni dam qiladi. (MQ 1960, I, 120)

اَرْدَاك Ördäk – o’rdak ma’nosini berib, gramatik jihatdan ot so’z turkumiga mansub tub so’z hisoblanadi va maqolda shunday kelgan:

Қаз қонса, өрдәк көліз - “g’oz qo’zg’alsa, o’rdak ko’lni egallaydi” (MQ 1960, I, 128)

كۆرَاكҮН köräkүн – ko’k pashsha, mol pashshasi (so’na). maqolda shunday kelgan: **іккі буғра ікәиүр өмрә көгәкүн јанчїлур** – ma’nosi: ikki ayg’ir olishadi va tishlashadi. Oralarida so’na halok bo’ladi. Bu maqol ikki botir urushib, orada kuchsizlar halok bo’lishiga ishora qilib aytiladi. (MQ 1960, II, 332)⁶.

سَمْرُكُك cəmrүкүк – bulbulga o’xshash bir qush. Baloso’g’unlar so’zi. Matnda shunday keladi: **Буч-буч өтәр сәмүркүк , Богзї учун манланур** ya’ni yoqimli sayrog’i bilan kishini shodlantiradigan qush och qolsa, don deb tuzoqqa ilinadi. (MQ 1960, II, 335)⁷.

تۈلكۈ tülkü – tulki ma’nosini bildiruvchi bu so’z gramatik jihatdan ot so’z turkumiga mansub tub so’z bo’lib, masalda shunday: **тілкү өз јінігә үрсә үзүз болур** – tulki o’z inidan nolisa, unga nomus bo’ladi. (MQ 1960, III, 11)

يَرْبُوز jarbüz – ilonni o’ldiradigan bir hayvon, bu so’z gramatik jihatdan ot so’z turkumiga mansub tub so’z bo’lib, maqolda shunday keladi: **јїлан јарбуздїн қачар, қанча барса јарбүз отру кәлүр** – ilon doim yarbuzdan qochadi. Ilon qayoqqa qochsa, u qarshisidan chiqadi. Bu maqol: yomon ko’rgan narsasidan qochsa qutulmay, unga duch keladigan odam haqida aytiladi. (MQ 1960, III, 46)

اوغلاق oғلاق – echki. Misolda shunday keladi: **оғлан ішї іш болмас, оғлақ мўнўзи сап болмас** ya’ni bolalar ishini ish deb bo’lmaydi, echki shoxi yaxshi sop bo’lmaydi. Hozirgi “yosh bolani ishga buyur, orqasidan o’zing yugur” maqoliga o’xshash ma’no kasb etadi. (MQ 1960, III, 159)

تاجغان tajған – chopqir, tozi it. Maqolda shunday keladi: **тајған јүзрүзін тілкү сәwmәс** ya’ni tulki yuguruk tozini yaxshi ko’rmaydi. Bu maqol o’zini katta olib, husumat qiladigan ikki olimga tegizib aytiladi. (MQ 1960, III, 190)

⁵ O’zbekiston milliy ensiklopediyasi, Ozbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, birinchi jild. Toshkent, 2002-yil.

⁶ Mutallibov. S, (tarjimon va nashrga tayyorlovchi) Mahmud Qoshg’ariyning “Devonu lug’otit turk”, O’z SSR Fanlar akademiyasi, A.S. Pushkin nomidagi til va adabiyot instituti va Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik. Fanlar akademiyasi instituti nashriyotining bosmaxonasi, II-tom, №: 81. Toshkent. 1963, 332, 335- bb.

⁷ Mutallibov. S, (tarjimon va nashrga tayyorlovchi) Mahmud Qoshg’ariyning “Devonu lug’otit turk”, O’z SSR Fanlar akademiyasi, A.S. Pushkin nomidagi til va adabiyot instituti va Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik. Fanlar akademiyasi instituti nashriyotining bosmaxonasi, II-tom, №: 81. Toshkent. 1963, 310, 378- bb.

سندۇاچ сандувач – bulbul m’anosini berib, gramatik jihatdan ot so’z turkumiga mansub tub so’z . She’rda shunday keladi:

Сэндән қачар сундўлач, Мёндә тїнар қарғїлач.

Тамлғ өтәр сандувач, Эркәк тїшї учрушур. ya’ni yoz bilan qish tortishuvni ta’riflab, shunday deydi: sa’va sendan qochadi. Qaldirg’och va boshqa qushlar menda bo’ladi. Menda bulbul yoqimli sayrash bilan odamlarni shodlantiradi. Butun yoz erkak va urg’ochi qushlar juft-juft bo’lib qo’shilishadi. (MQ 1960, III, 193)⁸.

بۆرې böpi – bo’ri. Gramatik jihatdan ot so’z turkumiga mansub tub so’z bo’lib, she’rda shunday keladi:

Кэчә турун јорїр эрдїм, қара, қїзїл бөрі көрдўм.

қатїғ јанї қура көрдўм, қажа көрўн бақу ағдї. ya’ni kechasi turib kezar edim. Qora, qizil bo’rilarni ko’rib qoldim. Kuchli, qattiq yoyimni otishga hozirlandim. Bo’rilar menga qarashdi, meni ko’rish bilan orqasiga, yuqorilarga ko’tarildi. (MQ 1960, III, 239)

بۆرې böpi – chiyabo’ri ma’nosini ham beradi va gramatik jihatdan ot so’z turkumiga mansub tub so’z hisoblanib, maqolda shunday kelgan: **бөрі қошнїсїн јәмәс** – chiyabo’ri qo’shnichilik haqiga rioya qilib, qo’shnisini yemaydi. Bu maqol qo’shnichilik hurmatiga rioya qilishi zarur bo’lgan kishilarga undab aytilishi bilan didaktik ahamiyat kasb etgan. (MQ 1960, III, 239)

چازان чазан – chayon, gramatik jihatdan ot so’z turkumiga mansub tub so’z hisoblanib, she’riy matnda shunday kelgan:

Сэндә қонар чазанлар, Кузгу сїнәк јїланлар.

Дўк мїн қўју тўмәнлар, Кузрук тїкїб јўгрўшўр. ya’ni qish bilan yoz tortishuvini ta’riflab, qish yozga aytadi: senda chayonlar, pashsha, chivinlar, xalqqa ozor beruvchi xar xil hasharotlar bor. Senda ilonlar dumlarini o’rab (gajjak qilib) xalqqa hamla qiladilar. (MQ 1960, III, 378)

HULOSA

Hulosa o’rnida shuni aytish joizki, zoonimlar bu ...qo’lyozmalar, bitiklar tarkibida kelgan shunchaki lu’gatlar yig’indisi emas. Ular ma’lum bir hayvon nomini ifodalashi bilan birga, o’sha davr hayoti, tili va adabiyoti, madaniyati, milliy qadriyatlari, muhiti, xalq turmush tarzi, dunyoqarashi, va tuzumidan darak beradi. Turkiy xalqlarning hayot tarzi, turmushi, yaxshi-yomon xulq-atvorlari qiyoslash, o’xshatish, maqol, masallar va she’riy parchalarda hayvonlar obrazi orqali ifodalab berilgan. Zoonimlar uchraydigan matn tahliliga bag’ishlangan jahon va o’zbek tilshunosligidagi tadqiqotlar orqali tarixiy, leksik-semantik, didaktik ahamiyatga ega bo’lgan hayvon nomlarini, ularning semantik xususiyatlari chuqur o’rganilmoqda. Misol tariqasida: qo’lyozmadagi maqol tarkibida kelgan “chiyabo’ri” – qo’shnichilik haqiga rioya qilib, qo’shnisini yemaydi (ozor bermaydi) ya’ni qo’shnichilik hurmatiga rioya qilishi zarur bo’lgan kishilarga undab aytilishi bu bevosita tarbiyaviy ahamiyatga ega. Shunga o’xshash 100 dan ortiq misollarni keltirish mumkin. Mazkur maqola orqali ushbu mavzuning kichik bir qismini imkon qadar kengroq yoritib berishga harakat qilindi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. “Manas” ensiklopediyasi / Davlat tili va ensiklopediyasi markazi. Bishkek: Qirg’iz ensiklopediyasi bosh tahririyati, - 1995. 1-jild. – 440 b. ISBN – 5-89750-013-4
2. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии / Отв. ред. А. В. Суперанская; Рец.: Х. Ф. Исхакова; Институт языкознания АН СССР. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Наука, 1988. — 192 с. — 23 000 экз. — ISBN 5-256-00317-8
3. Дмитриева, Людмила Ивановна. Зоонимы Тамбовской области: к проблеме номинации // VII Державинские чтения: филология и журналистика. — Тамбов, 2002. — С. 77

⁸ Mutallibov. S, (tarjimon va nashrga tayyorlovchi) Mahmud Qoshg’ariyning “Devonu lug’otit turk”, O’z SSR Fanlar akademiyasi, A.S. Pushkin nomidagi til va adabiyot instituti va Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik. Fanlar akademiyasi instituti nashriyotining bosmaxonasi, III-tom, №: 81. Toshkent. 1963, 11, 46, 159, 190, 193, 239, 378- bb.

4. Abdushukurov. B. B. “XI-XIV asr Turkiy yozma manbalar tilidagi zoonimlar”, Filologiya fanlari nomzod...diss. –Toshkent, 1998. – 8-9 bb.
5. Mutallibov. S, (*tarjimon va nashrga tayyorlovchi*) Mahmud Qoshg’ariyning “Devonu lug’otit turk”, O’z SSR Fanlar akademiyasi, A.S. Pushkin nomidagi til va adabiyot instituti va Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik. Fanlar akademiyasi instituti nashriyotining bosmaxonasi, I-jild, №: 81. Toshkent. 1960, 91, 105, 120, 128- bb.
6. O’zbekiston milliy ensiklopediyasi, Ozbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, birinchi jild. Toshkent, 2002-yil.
7. Mutallibov. S, (*tarjimon va nashrga tayyorlovchi*) Mahmud Qoshg’ariyning “Devonu lug’otit turk”, O’z SSR Fanlar akademiyasi, A.S. Pushkin nomidagi til va adabiyot instituti va Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik. Fanlar akademiyasi instituti nashriyotining bosmaxonasi, II-tom, №: 81. Toshkent. 1963, 332, 335- bb.
8. Mutallibov. S, (*tarjimon va nashrga tayyorlovchi*) Mahmud Qoshg’ariyning “Devonu lug’otit turk”, O’z SSR Fanlar akademiyasi, A.S. Pushkin nomidagi til va adabiyot instituti va Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik. Fanlar akademiyasi instituti nashriyotining bosmaxonasi, III-tom, №: 81. Toshkent. 1963, 11, 46, 159, 190, 193, 239, 378- bb.
9. Mayor. M, Chris. F & Combley. R (2009) “The Longman Dictionary of Contemporary English”, *Pearson Educational Limited, fifth edition*. UK. ISBN 9781408215333

Internet manbalar:

1. <https://cyberleninka.ru/article/n/mahmud-qoshg-ariyning-devoni-lug-atit-turk-asarida-so-z-yasalishi/viewer>
2. <https://ojs.rmasav.com/index.php/ojs/article/view/675>
3. <https://researchedu.org/index.php/iclt/article/view/2734/3223>
4. https://uz.wikipedia.org/wiki/BBzbek_tilining_etimologik_lugCABBati
5. [electronizohlilug‘at.uz](http://electronizohlilug.at.uz)
6. <https://kh-davron.uz/kutubxona/multimedia/mahmud-koshgariy-va-uning-devoni-lugatit-turk-asari-videodars-devoni-lugatit-turk-3-jildlik.html>